उषणं, क्ली, (उष + बाहुलकात् क्युन् । ल्युट् वा ।) मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उषणा, स्त्री, (उषण + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चविकम् । इति रत्नमाला ॥ ("उपकुल्योषणा शौण्डी" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे पर्य्याय उक्तः ।)

उषती, स्त्री, (उष + शतृ । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुमभावः ।) अकल्याणवाक् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १ । ८७ । ८ ।

"ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम्" ॥)

उषपः, पुं, (ओषतीति । उष + "उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्" । ३ । १४२ । इति कपन् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

उषर्बुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते । उषस् + बुध् + क ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ रक्तचित्रकः । रांचिता इति भाषा ॥

उषसी, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति । उष + सो + क + ङीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मेदिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष + क + टाप् ।) बाणराजसुता । सा तु अनिरुद्धभार्य्या । (यथा, हरिवंशे १७४ । बाणयुद्धे १२ ।

"बाणस्य दुहिता कन्या तत्रोषा नाम भाविनी" । विस्तृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उखा । स्थालीति यावत् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (रात्रिशेषः । यथा ज्योतिषे ।

"उषां गोधूलियोगं वा स्त्रीहत्य गमनं चरेत्" ॥)

उषा, व्य, (ओषतीति । उष + क + टाप् ।) रात्रिशेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ सा तु नक्षत्रतेजःपरिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत् भवति । यथा,—

"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्" ॥ इति तिथितत्त्वे वराहवचनम् ॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु कामदेवपुत्त्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति हलायुधः ॥

उषितः, त्रि, (उष वा वस + क्त ।) व्युषितः । दग्धः । इति मेदिनी ॥ त्वरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषितङ्गवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र ।) आशितङ्गवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उषीरः, पुं क्ली, (उष् + कीरच् ।) उशीरः । वीरणमूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उषेशः, पुं, (उषायाः बाणकन्यायाः ईशः ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

उष्ट्रः, पुं, (उष + "उषिखनिभ्यां कित्" । ४ । १६१ । इत्युणादिसूत्रेण ष्ट्रन् किच्च ।) वाह्यपशुः । इति धरणी ॥ पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्रमेलकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्यमरः ॥ दीर्घगतिः ५ बली ६ करभः ७ दासेरकः ८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२ जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ प्रचक्कलकः १६ महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महाध्वगः २० महापृष्ठः २१ बलिष्ठः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूम्रकः २५ शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेलः २७ कण्टकाशनः २८ भोलिः २९ बक्रकरः ३० अध्वगः ३१ मरुद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ द्विककुत् ३८ दुर्गलङ्घनः ३९ भूतघ्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः ४ । १२० ।

"नाधीयिताश्वमारूढ़ो न रथं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः" ॥
"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः" ।
इति च मनुः । ११ । २९ ॥)

उष्ट्रकाण्डी, स्त्री, (उष्ट्रस्य काण्डोऽस्य । जातित्वात् ङीष् ।) पुष्पजातिभेदः । उँटाटी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४ लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । श्लेष्मगुल्महारित्वञ्च । अस्या बीजगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । शृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्रधूसरपुच्छिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य धूसरः पुच्छ इव पुच्छो मञ्जरी यस्याः ।) वृक्षविशेषः । इति रत्नमाला ॥ विचिटी इति भाषा ॥

उष्ट्रपादिका स्त्री, (उष्ट्रस्य पाद इव पादो यस्याः ।) वृक्षविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शातभीरुः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमल्ला ४ । इति रत्नमाला ॥

उष्ट्रशिरोधरं, क्ली, (उष्ट्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव आकृतिर्यस्य ।) भगन्दररोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

"प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिड़काङ्गुदागताम् ।
तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी
भगन्दरन्तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्" ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्साचोक्तवान् वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तरमुष्ट्रग्रीवः । यथा ।

"पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ॥
रागिणी तनुरुष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता" ।
"उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः" ।
"अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणोष्ट्रकन्धरम्" ।

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्व्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिड़कां जनयति । सास्य चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति शस्त्राग्निक्षाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीष-रेतांसि विसृजति तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते" ॥ इति ।*। सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

"उष्ट्रग्रीवे क्रियां श्रृणु ।
अथोष्ट्रग्रीवमेषित्वा छित्त्वा क्षारं निपातयेत् ।
पूतिमांसव्यपोहार्थमग्निरत्र न पूजितः ।
अथैनं घृतसंसृष्टैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
बन्धं ततोऽनुकुर्व्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे मुक्त्वा यथास्वं शोधयेद्भिषक् ॥
ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमं ।
उत्सन्नत्वाच्छ्रावमार्गन्तु परिस्राविणि बुद्धिमान् ॥
क्षारेण वा स्रावगतिं दहेद्वह्निवहेन वा ।
सुखोष्णेनाणुतैलेन सेचयेद्गुदमण्डलम् ॥
उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ।
वामनीयौषधैः कार्य्याः परिषेकाश्च मात्रया" ॥)

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवावयवो यस्याः । उष्ट्रस्य स्त्री वा ॥) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ । "धूर्भङ्गविक्षेपविदारितोष्ट्रिका" ।) उष्ट्रभार्य्या । इति मेदिनी ॥ वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष + ष्ट्रन् + ङीष् ।) मृत्तिकाभाण्डः । उष्ट्रस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षीरगुणाः । कुष्ठशोथपित्तार्शःकफाटोपानाहोदरक्षयजन्तुगुल्मश्वासोल्लासनाशित्वम् । तद्दधिगुणाः । अर्शःकुष्ठक्रिमिशूलोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । स्वादुत्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् । लघुत्वम् । व्रणक्रिमिकफास्रवातविषनाशित्वञ्च । तद्घृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कुष्ठक्रिमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च । तन्मांसगुणाः ॥ शिशिरत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । रुचिकारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्य्यवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

"ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोथोदरार्शसाम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे पानीयवर्गे ।
"औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनन्तथा ।
क्रिमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं सरम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
"रूक्षं तयोष्णं लवणं कफस्य
निवारणं वातविकारहारि ।
लघु प्रशस्तं कटुकं क्रमीणां
शोफार्शसामौष्ट्रपयोऽनुकूलम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
"रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत् सलवणं लघु ।